

Ա. Խ. ՍԱՅՐԱՍՏՅԱՆ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ XVII ԴԱՐՈՒՄ
(Պատմական ակնարկ)

Ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրությունները և պատմական փաստերը, Օսմանյան Կայսրությունը աստիճանաբար զարգացել է և ընդարձակվել սկզբնական «Օսմանլի բեյությունից»։ XV դ. Սուլթան Մուհամմեդ-Ֆաթիհի ժամանակ Օսմանյան պետությունն արդեն մեծ և հզոր կայսրության էր վերածվել։ Իսկ XVI դ. այդ կայսրությունը Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի ցամաքամասերի վրա տարածված լայնածավալ ռազմա-ֆեոդալական պետություն էր։

Այս ընդարձակ երկրում 60 միլիոնից ավելի մարդիկ էին ապրում։ Սակայն, կայսրության բնակիչները միևնույն ցեղից և կրոնից չէին։ Կայսրության մեջ ապրում էին թուրք, արաբ և այլ մուսուլման ազգությունները, սլավ, հույն, ուկրաին, հունգարացի, հայ, հրեա և այլ ոչ-մուսուլմաններ... Օսմանյան Կայսրությունը իրար միացած, սակայն ոչ-միատեսակ երկրներից էր կազմված։ Դրա համար էլ կոչվում էր Memalik-i Osmaniye—Օսմանյան երկրներ, ոչ թե Օսմանյան երկիր։ Այդ երկրների վարչությունն էլ միատեսակ չէր¹։

Օսմանյան պետության հիմնական երկրամասերից Ռումելիի և Անադոլուի կարևոր մասերը վարչականորեն բաժանվում էին էյալեթների և լիվաների (սանջակներ)։ Էյալեթները (հետագայում վիլայեթ) կառավարում էին «բեյլերբեյները» կամ «միրմիրանները», իսկ լիվաները՝ «սանջակբեյները» կամ «միրլիվանները», որոնք նշանակվում էին սուլթանի կողմից։ Լիվաները բաժանվում էին կազաների, որոնց կառավարիչները կոչվում էին կազիներ, կազաները բաժանվում էին նախիյեների, որոնց կառավարիչները կոչվում էին կայմակամ։

¹ Tarih, III c. yeni ve yakın zamanlar, İstanbul., 1933.

Բացի վեզիրներից, մնացած բոլոր կառավարիչները կոչվում էին *ümèra* (ումերա-էմիրներ): Օսմանյան պետությունը հանդիսանում էր ռազմական-ֆեոդալական իշխանություն, այդ պատճառով էլ բոլոր վեզիրներն ու էմիրները համարվում էին միաժամանակ թե՛ քաղաքացիական և թե՛ զինվորական պաշտոնյաներ և ունեին համապատասխան ֆունկցիաներ: Այսպես, կառավարության ղեկավարը՝ Սադրազամը (Մեծ վեզիր), պատերազմի ժամանակ համարվում էր բանակի Գերագույն Հրամանատարը և կոչվում էր «Սեր-դարի-ազամ» (Մեծ սերդար): Նույն կերպով էյալեթների և այլ վարչական միավորների պետերը ունեին և՛ վարչական և՛ զինվորական ֆունկցիաներ:

Ստանապիրությունները ցույց են տալիս, որ Օսմանյան կայսրության կազմակերպության հիմնական էլեմենտները՝ երկրի վարչական բաժանման հիմնական սկզբունքները, քաղաքացիական և զինվորական պաշտոնները, նրանց անուններն ու ֆունկցիաները, նույնիսկ հողատիրության և հողի օգտագործման հիմնական ձևերը, հարկերն ու տուրքերը և այլն, օսմանցի թուրքերը մեծ մասամբ վերցրել են իրենցից առաջ գոյություն ունեցած իսլամական-թուրքական այլ պետություններից և իշխանություններից, ինչպես՝ Մեծ Սելջուկյան, Անադոլուի Սելջուկյան պետություններից, Իլխանիդներից և Անադոլուի թուրք բեյություններից (սխեմադուլու Բեյլիք-լերի)¹: Հարկավ օսմանցի թուրքերի այլ թուրքական պետություններից փոխառված կարգերը, ժամանակի ընթացքում, ենթարկվել են որոշ փոփոխությունների: Այդ մասին ժամանակակից թուրք պատմաբան Ի. Հ. Ուզունչարը լրջաբանությամբ ասում է.

«...Օսմանցիների սկզբնական շրջանին վերաբերող մի շարք դոկումենտները, թափուի դաֆթարները, կալվածագրերը (*mûik-name*), վակըֆագրերը (*vakvfnâme*) և ֆերմանները համեմատելով Անադոլուի Բեյությունների արձանագրությունների և այդ կապակի-

¹ Անադոլուի Բեյությունները, XIV դարի սկզբին, Անադոլուի Սելջուկյան կայսրության անկումից հետո Անադոլուի Կենտրոնում և Արևմուտքում Սելջուկյան կայսրության հպատակ և ենթակա ռազմաթիվ մեծ ու փոքր բեյությունները անկախություն ստացան: Պատմության մեջ «Թեվաիֆի-մուլուք» կամ «Անադոլու Բեյլիքլերի» կոչված այդ բեյությունների գլխավորներն էին՝ «Կարաման-Օղլուլար»՝ Կոնիայում, «Գերմեյան-Օղլուլար»՝ Սեդյուկում, «Օսման-Օղլուլար»՝ Սինոպում, «Փերվան-Օղլուլար»՝ Կարահիսարի-Սահրում, «Սահիբ-Աբ-Օղլուլար»՝ Բայբութում, «Սուրուխան-Օղլուլար»՝ Իզմիրում, «Այդըն-Օղլուլար»՝ Միլասում, «Համիդ-Օղլուլար»՝ Կասթամունիում և այլն: Սրանք բոլորը հետագայում օսմանյան թուրքերի կողմից զբաղվեցին և նրանց տերիտորիան մտավ Օսմանյան կայսրության մեջ:

յությամբ Անադոլուի Սելջուկների, Իլխանիների և Մեմլուքների վերոհիշյալ կետերի մասին ունեցած կազմակերպությունների հետեւում է թե Օսմանյան Կայսրության կազմակերպությունը որտեղից է առնված»¹։

Հետեւաբար կարելի է ապացուցված համարել, որ օսմանցի թուրքերը իրենց նախորդող թուրք և իսլամ պետություններից մեծ չափով վերցրել են ոչ միայն կառավարության կառուցվածքի, այլ և երկրի վարչական բաժանման, հողի սեփականության և հողի օգտադրոժման հիմնական ձևերը։ Այնպես որ թուրքիայում հաստատված ֆեոդալական կարգերը պարունակում էին օսմանցիներին նախորդող ասիական թուրք և իսլամ այլ ժողովուրդների մոտ ֆեոդալական հարաբերությունների բազմաթիվ էլեմենտները։ Դրա հետ միաժամանակ, պետք է նկատի տանք, որ թուրքիայում տիրող ֆեոդալական կարգերի վրա որոշակի ազդեցություն են ունեցել նաև Բյուզանդական, Իրանյան և Արևելյան Եվրոպայի երկրների սոցիալ-տնտեսական կարգերը։

Թուրքիայի վարչական-քաղաքական բաժանումը սերտորեն կապված է երկրի հողային կազմակերպության և բաժանման հետ։ Հողային կազմակերպության և բաժանման ավելի խորը ուսումնասիրությունը թողնելով ուրիշ առիթի, մենք այստեղ կբավականանանք տալով XVI—XVII դդ. թուրքիայում գոյություն ունեցող հողային կազմակերպության համառոտ պատկերը։

Ինչպես հիշեցինք, ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ թուրքական հողային ռեժիմը իր հիմնական գծերով օսմանցիներից առաջ գոյություն է ունեցել Սելջուկյան պետության և այլ թուրքական երկրների մեջ։ Օսմանական բեյության ժամանակից սկսած այդ հողային ռեժիմը շարունակում է զարգանալ։ Այդ ռեժիմում, ըստ «Թարիհ»-ի՝ «Հողը մշակողի սեփականությունն էր։ Խաւ և քիմարները² վրա ապրող ժողովուրդը ազատ էր, խասի և թիմարի տերերը ճորտ (serf) չէին. մի խոսքով, ամեն մի խասի և թիմարի հողը բաղկացած էր ժողովրդի սեփականությունն հանդիսացող արտերից, որոնք մշակում էին իրոք այդ հողերի վրա ապրողները և ստանում արդյունքը, թիմարի և խասի տերերին տալիս էին միայն բերքի տասանորդը (ösur) և հողի առուծախի ժամանակ որոշված խարջը (harc)»³։

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti teşkilatına medhal, İstanbul, 1941, s. XVII.

² Խասի և թիմարների մասին խոսք կլինի հաջորդ էջերում։

³ Tarih, III c. sah. 5.

խասի և թիմարի տերերը, իրենց ստացածի փոխարեն, պարտավոր էին թիմարի եկամտի համաձայն, որոշ թվով վարժեցված և զինված հեծյալ զինվորներ պահել, որոնք պատերազմի ժամանակ թիմարատերերի հետ միասին պատերազմի էին գնում։ Այդ դասի զինվորները կոչվում էին «թիմարլի սեփանիներ»։ Թիմարատերերը կազմում էին երկրի զինվորական ուժի կարևոր մասը։ Նրանք միաժամանակ իրավասու էին իրենց խաս և թիմարների վրա ապրող ժողովրդի, այսինքն բուն գյուղացիների կառավարչական գործերում։

Օսմանական բեյերի դարաշրջանում դատական գործերը քաղաքներում վարում էին միանձնյա դատավորները՝ կադիները, իսկ կարգի ու կանոնի պահպանության համար նշանակում էին Սուլթանիներ։ XVI դ.¹ հողային բաժանման հիմքն ու ձևերը հետևյալ կերպ էին սահմանված։

Պետական ամեն տեսակի ծառայության համար տրված ուժիկն ու հողը (որն հայտնի է խաս, զեամեթ և թիմար անուններով) կոչվում էր «դիրլիք» (dirlik — ապրուստի միջոց, թոշակ)։ Իբրև «դիրլիք» տրված հողի եկամուտը՝ տասնորդը (ösür) չէր մտնում պետության գանձարանը, այլ թողնվում ու հատկացվում էր «դիրլիքներ» ստացողներին՝ որոշ պարտականության փոխարեն։ Դիրլիքի քանակությամբ էին որոշվում (տարբերվում) խասը, զեամեթը և թիմարը։

Ինչպես ասացինք, հողային այս ուժիմը, օսմանցիների կողմից չի սահմանվել Օսմանյան թուրքերից առաջ Աբբասյանների և մասնավորապես Անադոլուի Անլիզլյանների և սրանց քայքայումից հետո կազմված Անադոլուի Բեյուլթյունների մեջ գոյություն է ունեցել նաև հողային ուժիմ։

Թուրքական պատմագիրների տված տեղեկություններից պարզվում է, որ սկզբում Թուրքիայում գոյություն է ունեցել միայն խասն ու թիմարը։ Ավելի ուշ, 787 թ. (1385) Կարա-Թեմուր-Թաշ փաշան թիմարի և խասի միջև սահմանել է նաև զեամեթը և բացի այդ «դիրլիքները» դարձրել է ժառանգական։

Վերահիշյալ հողային ուժիմի էությունը, ըստ Ի. Հ. Դանիշմենդի, նրանումն էր, որ պետության վերաբերող «աշարի» հարկը և «թափուի» տուրքը մի շարք զինվորական պարտականությունների փոխարեն հատկացվում էր որոշ մարդկանց²։

Այսպիսով հողատիրության սիստեմը և սրանից բխող պարտականությունները ունեին հետևյալ պատկերը։

¹ Սուլթան. Սուլեյման-հանունի իշխանության շրջանում՝ 926—974 թթ. (1520—1566)։

² I. H. Danişmend, İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi, İstanbul, 1947 c. I, s. 60.

1. Տվյալ հողային ռեժիմի ամենաբարձր դիրքը, խասը հատկացվում էր փաղիշահին, վեղիրներին և այլ պետական բարձրաստիճան անձնավորություններին: Խասի տերը իր ստացած եկամտի յուրաքանչյուր 5000 աղչեի փոխարեն պարտավոր էր մի ջերելու կոչված հեծյալ զինվոր պատրաստել, հոգալով նրա բոլոր ծախսերը¹:

Փաղիշահի և վեղիրների խասերը կառավարում էին ֆեթխուդա կոչված հատուկ և վստահելի պաշտոնյաները:

2. Զեամեթ կոչվում էին հիշյալ հողային ռեժիմի երկրորդ աստիճանի դիրքները, որոնց տարեկան եկամուտը 20 հազար աղչեի² մինչև 100 հազար աղչե էր, ըստ որում այդ եկամտի 20 հազարը համարվում էր «Սրի իրավունք» (قليج حقي), իսկ մնացած գումարի յուրաքանչյուր 5000 աղչեի համար զեամեթի տերը պարտավոր էր մի շերելու տալ, վերև հիշված պայմանով:

3. Թիմար կոչվում էին երրորդ աստիճանի դիրքները, որոնց տարեկան եկամուտը երեք հազար աղչեից մինչև 20 հազար աղչե էր: Այս գումարի 3000 աղչեն համարվում էր «Սրի իրավունք», իսկ մնացածը կոչվում էր «մասս» (hisse), որի յուրաքանչյուր 3 հազար աղչեի փոխարեն թիմարատերը պարտավոր էր մի շերելու տալ:

Թիմարները երեք տեսակի էին.

ա) էջֆիհջի (արագագնաց) թիմարներ. որոնց տերերը և շերելուները ուղղակի պատերազմի էին գնում:

բ) Մյուսթաֆֆըզ (պահպանող) թիմարներ, որոնց թիմարատերերը պարտավոր էին բերդերում պահպանություն անել:

գ) Հիզմեթի (ծառայության) թիմարներ, որոնց տերերը և զինվորները պարտավոր էին բանակում իմամի և խաթիբի պաշտոններ վարել և Ստամբուլում փաղիշահական պալատում որոշ ծառայություններ կատարել:

Սրանք էին օսմանյան հողային ռեժիմի հիմնական էլեմենտները:

Թիմարները տրվում էին առհասարակ պատերազմում աչքի ընկնող զինվորներին: Զեամեթը տրվում էր էյալեթների վառավարության բարձր պաշտոնյաներին, բերդապահներին, կափըջի-բաշիններին², արքունական դիվանի խոջաններին, դեֆթերդարության և այլ կառավարական գրասենյակների պետներին:

Ռազմա-ֆեոդալական այս կազմակերպության հիման վրա Օսմանյան կառավարությունն ապահովում էր իրեն անհրաժեշտ

¹ Այսպես օրինակ, եթե խաթի տերը (վեղիբը) 300.000 աղչեի եկամուտ ուներ, պարտավոր էր 60 շերելու տալ (300 000 : 5000 = 60):

² Կափըջի՝ գնապան, կափըջի-բաշը՝ փաղիշահական արքունիքի դոնադանները պետք, որն համարվում էր բարձրագույն անձնավորություն:

զինվորական ուժերը: Թիմարատները և իրենք ջեբելունները պարտավոր էին իրենց պատկանող սանջակի բեյերի, իսկ այս վերջինները էյալեթների բեյլերբեյիների հրամանատարության տակ պատերազմի գնալ: Ահա այս կերպով Օսմանյան կառավարությունն ապահովում էր իրեն համար անհրաժեշտ և անսպառ զինվորական ուժի աղբյուր: Պատերազմական գործողություններում սպանվածների և վիրավորվածների շարքերը լրացնում էին նույն թիմարներն ու ղեկավարները: Ի. Հ. Դանիշմենդի տված տեղեկության համաձայն, թիմարները և ղեկավարները կարող էին տալ մինչև 140—150 հազար ջեբելու¹:

Ինչպես ստորև ավելի մանրամասնորեն պիտի հիշենք, որոշ էյալեթներ և երկրներ չոճեհին վերոհիշյալ թիմար-ղեկավարների կազմակերպությունը: Այդ վայրերի հողերը տրվում էին տեղական բեյերին՝ իբրև սեփականություն, որի համար նրանք նմանապես պարտավոր էին իրենց տրամադրության տակ եղած զինվորներով մասնակցել պատերազմներին:

Օսմանյան կայսրության զինվորական հզորության և ռազմական հաջողությունների մեջ, անիշերիական բանակի հետ միասին, թիմարի և ղեկավարների զինվորները՝ ջեբելուններն էլ մեծ դեր են կատարել:

Թիմարի և ղեկավարի հողերից բացի, կային նաև.

1. Վակըֆի հողեր, որոնք բավականին կարևոր տեղ էին բռնում:

2. Յուրթլուք և օջափլըֆի հողեր, որոնք հատկացված էին սահմանապահ և բերդապահ զինվորներին: «Յուրթլուք և օջափլըք»-ի աշարի եկամուտը և կառավարումը պատկանում էր իրենց տերերին և դրա փոխարեն նրանք պարտավոր էին պաշտպանել պետական սահմանները և դեպի սահման բանակ ուղարկվելու դեպքում ծառայել բանակում՝ Սերասքերի տրամադրության տակ: Եթե այդ հողի տերը մահանար, հողը ծառանգաբար անցնում էր նրա որդիներին, որդի չլինելու դեպքում, ընտանիքի անդամներից որևէ մեկին:

Թուրքիայում հնուց ի վեր գոյություն ունեցող հողերի վարչության մասին թուրք պատմագիրները շատ քիչ տեղեկություններ ևն տալիս և կարելի է ասել, գրեթե չեն զբաղվում այդ հարցով: «Նեթաիջ-ու-Վուկուաթ» (نتایج الوقوعات) հայտնի երկրասիրության հեղինակը այդ մասին տալիս է հետևյալ հետաքրքիր ծանոթությունը:

¹ I. H. Danismend, նշվ. աշխ. էջ 60:

«Երբ որևէ Երկիր գրավվում էր, անմիջապես նրա հողը գրանցվում էր, արձանագրվում էր յուրաքանչյուր գյուղի «աշարի» եկամտի քանակը, բնակչության թիվը, քանի տնից բաղկացած լինելը, ինչպես նաև ամեն մի կաղալի կոլեկտիվ կամ առանձին օգտագործած անտառները և մարգագետինները: Օրինակ, եթե սանջակը (լիվա) 100 բեռ՝ ակչեի «աշարի» եկամուտ ուներ և եթե կալին բոլոր տեսակի դիրիքները՝ 20 բեռը համարվում էր խաս, 10 բեռը՝ դեմեթ, 40 բեռը՝ թիմար, 20 բեռը՝ էվկաֆ, 10 բեռը՝ յուրթ-յուր և օջաթլըք»²:

Օսմանյան պետության որոշ մասերում, գլխավորապես ծալ-րամասերում վային էյալեթներ և երկրներ, որոնց հողերը խասի, դեմեթի և թիմարի կարգով չէին բաժանված և նրանց աշարի եկամուտը հատկացված էր պետական զանձարանին, որը կոչվում էր «սալյանե»։ Այդ եկամուտը տրվում էր միրմիրաններին, միրլիվաներին և տեղական զինվորներին («երլի-կուլու»)՝ իբրև «ուլուֆե» (թոշակ, պետական հատկացում), օրինակ, Բաղդադի և Բասրայի էյալեթներում, Եմենում, Հաբեշստանում և այլն, այս սիստեմն էր տիրում:

Փաղիշահներն երբեմն թիմարները տալիս էին վաստակավոր սիփահիներին՝ իբրև սեփականություն, որը փոխանցվում էր ժառանգաբար:

Թիմարի կամ դեմեթի տիրոջ մահանալու դեպքում, եթե նա պատերազմի ունակ որդիներ ուներ, թիմարը անցնում էր նրանց: Եթե որդին անչափահաս էր, ջերելու տալու պայմանով, թիմարը մնում էր նրան մինչև չափահաս դառնալը: Եթե թիմարի և դեմեթի տերը մահանար առանց ժառանգ թողնելու, այդ դեպքում ջերելունքից արժանավորին հանձնելու նպատակով, բեյլերբեյը հատուկ դրություն էր ներկայացնում, որը հաստատվում էր Ստամբուլում: Սակայն եթե անժառանգ մնացած թիմարը վազմեր 15 հազար ակչե, իսկ դեմեթը՝ 30—40 հազար ակչե, այդ դեպքում թիմարի կամ դեմեթի մի մասը տրվում էր ջերելուններին, իսկ մնացածը «թերեքի» (հավելում, թարձրացում) անունով բաժանվում էր

¹ Բեռ (յուլք), Արևելքի շատ երկրներում, ինչպես Թուրքիայում, բեռը համարվում էր նաև դրամական կշիռ և չափ: Բեռի բովանդակությունը խիստ ատրերբիլ է ըստ դարաշրջանների: Թուրքական պատմագիրների որոշ նյութերից պարզվում է, որ XV—XVII դդ. Օսմանյան կայսրության մեջ բեռը հավասար է եղել 500 հազար զուրուշի, իսկ զուրուշը 120 ակչեի:

منصوری زاده مصطفی نوزی پاشا 'نمایج الوقوعات' (دورت جلد)
Ցիտատը մեջբերված է Ահմեդ-Ռազմի «Թարիհի Օսմանի»-ից:

احمد راسم 'تاریخ عثمان استانبول' جلد ۱ ص ۶۲۰

այլ դիրքի տերերի միջև: Եթե սիփահիի թիմարը 20 հազար ակ-
շեից ավելին լիներ, այդ դեպքում համարվում էր զեամեթ:

Սկզբնական ժամանակաշրջանում, Օսմանյան պետության մեջ
100 տարին մի անգամ ընդհանուր գրանցում (թահհիր)՝ էր կա-
տարվում: Սակայն Սուլթան Սելիմ II-ի, (974—982, 1519—1566
թթ.) ժամանակ տեղի ունեցած ընդհանուր գրանցումից հետո, նոր
մարդահամար տեղի չունեցավ, որի հետևանքով հողային վարչու-
թյան տվյալները այլևս անբավարար էին և իբրև հիմք ընդունվեց
արքունի մուրհակներով (բերաթ) որոշված ակշենների գումարը:

(Հիշրեթի 1000 թ. հետո (1596) մեծ թիմարներն ու զեամեթ-
ներն ազատ մնալու դեպքում, այլ անձանց չէին տրվում և հա-
մարվում էին կայսերական գանձարանի սեփականություն: Այդ
թիմարներն ու զեամեթները ամեն տարի «իթիզամի»¹ (կապալ)
կարգով տրվում էին «մյուլթեգիմներին» (կապալառու), և նրանց
եկամուտը մտնում էր պետական գանձարանը: Այդ թիմարները
կոչվում էին պետական սահմանվածներ» («մուկարաա-ի միրիյե»):

Օսմանյան պետության վարչական բաժանման մասին խոսե-
լիս, պիտի նկատի ունենալ նաև, որ կայսրության տերիտորիայի
և տիրապետությունների հարատև և հաճախակի փոփոխություննե-
րի հետևանքով, այդ վարչական բաժանումն էլ մշտական փոփոխու-
թյունների է ենթարկվել: Անտարակույս, դա կապված է, առաջին
հերթին, օսմանցիների Արևմուտքում և Արևելքում կատարած մեծ
նվաճումների հետ: Հայտնի է, որ նոր երկրների գրավման պրոցեսը
հիմնականում շարունակվեց մինչև XVII դ. կեսը, երբ 1683 թ.
թուրքերը Վիեննայի դռներից հետ մղվեցին, որից հետո սկըս-

¹ Իթիզամ, իթիզամի կտրգը: Այս կարգը Թուրքիայում գարեջու-
րունակ գործադրվել է: Կառավարությունը իր ստանալիք տասանորդի՝ աշա-
րի (օսմր) և այլ հարկերի հավաքումը, որոշ պայմաններով (գումարը նախա-
պես պետության գանձարանը մտցնելը, անհրաժեշտ երաշխավորությունը և
այլն) տալիս էր հատուկ կապալառուների, որոնք կոչվում էին «մյուլթեգիմ»,
իսկ կարգը՝ «իթիզամ»: Ինչպես երևում է «Իթիզամի կարգը» որոշ գարե-
րում, գործադրվել է նաև թափուր մնացած թիմարների և զեամեթների, ինչ-
պես նաև որոշ էյալեթների և շրջանների կառավարության վերաբերվող
եկամուտների նկատմամբ: Իթիզամն ու մյուլթեգիմությունը, որը փաստո-
րեն շարունակվեց մինչև ներկա դարի սկիզբը, ժողովրդական մասնաների,
հատկապես գյուղացիության ծանրագույն ճնշման ու հարստահարման ամե-
նադաժան միջոցն է հանդիսացել:

վեց Օսմանյան Կայսրության քայքայման շրջանը, ըստ Թուրք պատմաբանների՝ «կանգ առման և նահանջի շրջան» (1579—1792)՝:

Չնայած, որ XVII դ. էլ Օսմանյան Կայսրությունը շարունակում էր իր մշտատև պատերազմները պետության նվթրապական և Ասիական մասերում, սակայն նրա պետական սահմանները, համեմատաբար ավելի կայուն էին:

Կայսրության վարչական բաժանման մասին Թուրք պատմագիրները շատ ժլատ տեղեկություններ են տալիս: Պաշտոնական աղբյուրների հիման վրա կազմված և ներքևում հիշված Օսմանյան պետության XVII դ. վարչական բաժանման ցուցակը որոշ պատկերացում կտա այդ մասին:

Օսմանյան պետության վարչական բաժանման այդ ցուցակում Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայի գլխավոր մասը՝ Էրզրումի, Վանի, Դիարբեքի, Սվադի, Կարսի շրջանները բաժանված էին Արևելյան Անադոլուի էյալեթների մեջ (հետագայում վիլայեթ): Ինչպես երևում է, այդ դարում Բիթլիսն ու հարբերդն առանձին էյալեթներ չէին, նրանց տերիտորիաները մտնում էին հարևան էյալեթների մեջ իբրև սանջակներ (լիվա):

Ստորև հիշված վարչական բաժանման ցուցակը (էյալեթները և նրանց լիվաները), էյալեթի և սանջակների պետերի (միրմիբան և միրլիվա) տարեկան «օրինական եկամուտը» ակնհերձ, ինչպես նաև թիմարի և ղեսմեթի տերերի իրենց «դիրքերի» եկամտի համաձայն ղինվորական պարտավորությունները (հեծյալ ղինվոր, «չեբեկու» տալու պարտավորությունը), մեր կարծիքով, պետք է համարել Թուրքիայի XVII դ. վարչական բաժանման համապատասխանող ցուցակ, քանի որ մենք այդ ցուցակները վերցրել ենք երկու արժանահավատ պետական-պաշտոնական աղբյուրներից:

ա) Թուրքիայի արքունական (փադիշահական) ղեֆթերխանի պետի՝ Այնի-Ալի-էֆենդիի «օրենքների գրքույկներից»²,

¹ Sâ Afe Hanım (Afet Inan), Türk—Osmanlı tarihinin esas hatlarına bir nazar. Թուրքական պատմության երկրորդ կոնգրեսում արտասանած ճառը:

² عینى علی افندی: قوانین آل عثمان در خلاصه مضامین دیوان (Ալ-Օսմանի օրենքները՝ ըստ Դիվանի համառոտ բովանդակության): Թուրք պատմագիր Ահմեդ-Ռասիմը այս ցուցակը տպագրել է իր «Օսմանյան պատմության» մեջ իբրև հավելված,

բ) Ֆերիզուն-Բեյի «Սուլթանների գրություններից» («Մուն-շեաթ-ուս-Սելաթին»)¹:

Յուցակը բերվում է որոշ կրճատումներով և վարչական միավորումների վերագասավորումով (աշխարհագրական սկզբունքով)²:

XVII դ. Թուրքիայի վարչական բաժանումը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը:

I. Օսմանյան Կայսրության Եվրոպական մասի էյալեթները

1. Ռումելիի էյալեթը, որի կենտրոններն էին Մանասթր և Սոֆիա քաղաքները (լիվանները). էյալեթն ուներ նաև 23 սանջակ (լիվա): Բեյլերբեյն ուներ տարեկան 1.100.000 ալլանի և միլիլիաններ՝ 200—500 հազար ալլանի եկամուտ տվող խասեր: էյալեթում կային 914 զեամեթ և 8360 թիմարներ: էյալեթի գրանցված ընդհանուր եկամուտը 56.800.000 ալլան էր: Զինվորական ուժը՝ ղիրլիքների տերերի ջեբելուններով միասին, 33.000 հեծյալների էր հասնում:

Ավելի ուշ, այս էյալեթի կազմում կազմակերպվեցին Սիրիսթերի և Մորայի էյալեթները:

2. Բոսինայի էյալեթն ուներ 8 սանջակ: Բեյլերբեյն ուներ տարեկան 6.500.000 ալլանի, իսկ միլիլիաններ՝ 170 հազար ալլանի խասեր. էյալեթում կային 389 զեամեթ և թիմարներ: Ամբողջ էյալեթի գրանցված եկամուտը 12.000.000 ալլան էր: Զինվորական ուժը ջեբելուններով միասին 3000 հեծելազորի էր հասնում:

ريدون بك: منشآت السلاطين ايكنجي جلد ص ۲۰۰-۲۹۰

Այնի-Ալի-էֆենդիի և Ֆերիզուն-Բեյի Օսմանյան Կայսրության վարչական բաժանման ցուցակները, ժամանակի տեղակիտից, համընկնում են: Այնի-Ալի-էֆենդիի ցուցակը վերաբերում է] XVI դ. վերջին և XVII դ. սկզբին:

Ֆերիզուն-Բեյի ցուցակը, բերված է Ֆերիզուն-Բեյի հայտնի Սուլթանների գրությունների մեջ, որն արժանահավատ թուրք պատմագիր Մելիկիի վկայությամբ Սուլթան Մուրադ III-ին է ներկայացված 982 թ. (1574) Տե՛ս ۱۲۷ ص تاريخ سلاطيني مصطفى: արևմտադարձիկների ցուցակների մեջ կան որոշ տարբերություններ թե էյալեթների և լիվանների թվի և թե անունների մասին: Մենք այդ բացատրում ենք կայսրության տերիտորիայի և վարչական միավորների հաճախակի փոփոխություններով, իսկ անունների անճշտությունն ու աղավաղումը՝ ձեռագրերում արաբական տառերով անունները ճիշտ արտահայտելու դժվարությունով (ինչպես հայտնի է թուրք պատմագիրների երկերը դարձնելիս անհրաժեշտ է նշանակում):

Հոգիվածում մենք հիմք ենք ընդունել Այնի-Ալի-էֆենդիի ցուցակը, ծանոթություններում ավելացնելով Ֆերիզուն-Բեյի տվյալները:

3. Թեմեշվարի էյալեթը ուներ 5 սանջակ, որը հետո հասավ 11-ի (նոր նվաճումների հետևանքով): Ավելի ուշ այս էյալեթից կազմվեց նաև Վարադի էյալեթը: Թեմեշվարի բեյլերբեյն ուներ տարեկան զրանցված 8.600.795 ալշեի, իսկ միրլիվանները՝ 190—300 հազար ալշեի խասեր: Բոլոր զեամեթ և թիմարների ընդհանուր եկամուտը 85 բեռ (յուբ) ալշե էր: Զինվորների թիվը՝ 2000 հեծյալ:

4. Բողինի էյալեթը սկզբում ուներ 21 սանջակ, հետո էլ իրեն կանխվեց մի շարք այլ լիվանների հետ առանձին էյալեթ կազմեցին, իսկ էյվարի նվաճումից հետո 7 սանջակներով մի նոր էյալեթ ևս կազմակերպվեց: Բեյլերբեյն ուներ տարեկան 8 բեռ և 8000 ալշեի, իսկ միրլիվանները ունեին 200—740 հազար ալշեի եկամուտով խասեր: էյալեթում 2720 զեամեթ և թիմարներ կային:

II. Օսմանյան Կայսրության Ասիական մասի էյալեթները

1. Անադոլուի էյալեթը. Կենտրոնը (փաշայի սանջակը) Քյոթահյան էր: Բաժանվում էր հետևյալ սանջակների՝ Քյոթահյան, Սարուխան, Այդըն, Խուդավենդեկյար. Կաստեմունի, Մենթեշե, Բուլի, Անկարա, Քանգլերի, Կարահիսարի-Սահիբ, Թեքե-էլի, Սուլթան-էրնի, Բալլըքեսեր: Բեյլերբեյը ստանում էր տարեկան 10 բեռ ալշե իր խասերից: Միրլիվաններն ունեին 2—6 բեռ ալշեի խասեր: Այս էյալեթում կային 196 զեամեթ և 7166 թիմարներ: Զինվորական ուժը ջեբելունների հետ միասին հասնում էր 17 հազար ձիավորի:

2. Կարամանի էյալեթը. Կենտրոնն էր Կոնիա քաղաքը: Սանջակներն էին՝ Կոնիա, Նիկդե, Ակտարայ, Բեյշահի, Կըրշահիբ, Կայսերի (Կեսարիա), Ակշահիբ: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը հասնում էր 6 բեռ 65 հազար ալշեի, իսկ միրլիվանների եկամուտը՝ 190 հազարից մինչև 350 հազար ալշեի: Այս էյալեթում կային 116 զեամեթ և 1054 թիմար: Զինվորական ուժը, ջեբելունների հետ միասին հասնում էր 1600 ձիավորի:

¹ Թուրքիայի նվերական մասում, բացի վերոհիշյալ էյալեթներից, կային նաև Հֆլաքի և Բողանի իշխանությունները, Էրզիլի Թազավորությունը և Ռազոշեի հանրապետությունը: Սրանք կիսանկախ երկրներ էին և Օսմանյան Կայսրության հետ կապված էին որոշ պայմաններով: Անհրաժեշտ է հիշել նաև Ղըիմի իշխանությունը: Ղըիմի իշխանը Նույնպես կիսանկախ էին, միայն իրենց սեփական զինվորական ուժերով հաճախ մասնակցում էին Թուրքական բանակի արշավանքներին և պատերազմական գործողություններին:

3. Այիտակ ծովի (Միջերկրական) կղզիների էյալեթը. Սան-ջակներն էին՝ Գելիբոլու, Ադրբոզ, Ինեբախտի, Կարլի-էլի, Բիսթերե, Ռոդոս, Միդիլի, Կոչա-էլի, Բիզա և Սոզլե: Բացի այդ, կային նաև «սալյանեի» կարգով՝ Սակըզ, Նեկչե և Մեհդիյե լիվանները: Այս էյալեթը կազմած էր Ծովակալության հետ (Կափուդան փաշայություն): Բեյլերբեյի, այսինքն Կափուդան-փաշայի (Ծովակալ փաշա) տարեկան եկամուտը 885 հազար, իսկ միրլիվանների եկամուտը 200 հազարից մինչև 440 հազար ակչե էր: Այս էյալեթում կային 126 զեամեթ, 1492 թիմար: Զինվորական ուժը, ջեբելունների հետ միասին 4500 զինվոր էր: Սրանք կոչվում էին «Ծովային բաժին» և ծովային արշավանքների էին գնում, իսկ միրլիվանները երկուական նավով ծառայում էին կայսերական նավատորմի կազմի մեջ: Սոզլե սանջակը (Իզմիրը) համարվում էր Թերսանեի՝ քեթխուդայի խասը:

4. Կիպրոսի էյալեթը. Վարչական կենտրոնը՝ Լեֆկոշե, սան-ջակները՝ Լեֆկոշե, Իշ-էլ, Սիս, Ալայիյե, Թարսուս: Բացի այդ, կային սալյանեի կարգով Գերինե, Բաֆ և Մազուսե լիվանները: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 6 բեռ, սանջակբեյերի եկամուտը 200 հազարից մինչև 240 հազար ակչե էր: Այս էյալեթում կային 38 զեամեթ և 1627 թիմար: Զինվորական ուժը, ջեբելուններով միասին 4500 զինվոր էր: Կիպրոսի բեյլերբեյին մի նավով և մի օժանդակ նավով պարտավոր էր գնալ ծովային արշավանքների:

5. Զյուկլադերիյի էյալեթը. Սանջակները՝ Մարաշ, Մալաթիա, Այնթաբ, Կարս²-Զուկլադերիյե, Սեմադ: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 6 բեռ և 28.450 ակչե, միրլիվաններին՝ 300 հազարից մինչև 500 հազար ակչե էր: Էյալեթում 29 զեամեթ և 2140 թիմար կար: Զինվորական ուժը ջեբելուններով միասին 1500 հեծելազորից էր կազմված:

6. Փոֆր-Ռումիյեի³ էյալեթը. Կենտրոնը Սվազն էր: Սանջակները՝ Սվազ (Սեբաստիա), Ամասիա. Զորում, Բոզոք, Դիվրիկի (Տիվրիկե), Ջանիկ (Ճանիկ) և Արաբկիր: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 9 բեռ, միրլիվաններին՝ 200 հազարից մինչև 350 հազար ակչե էր: Էյալեթում կար 29 զեամեթ և 3020 թիմար: Զինվորական ուժը ջեբելուններով միասին 9 հազար հեծելազոր էր:

¹ Թերսանե՝ ուղղական նավերի կառուցման վայրը, նավաշինարան:

² Կարսը չպիտի շփոթել կայսրության արևելյան սահմանի Կարս բերդաքաղաքի հետ:

³ Այդ դարում Սվազը կոչվում էր «Ռումիյեի-Սուզբո» (Փոքր Ռումիյե) և հաճախ՝ Ռում:

7. Շամի էյալեքը. Սանջակները՝ Դեմեշկ (Դամասկոս), Երուսաղեմ¹, Ղազե, Սեֆեդ, Ներեւս, Աջլուն, Լեշուն, Բակատ, Աքա, Բեդմեր, Սեյդա՝ Բեյրութի հետ, Քետրոք՝ Շեվիքի հետ, Բեյլերբեյըն ունեն տարեկան մեկ միլիոն ակչեի եկամուտ տվող խասեր, իսկ միրլիվանները՝ 200 հազարից մինչև 360 հազար ակչեի եկամուտ տվող խասեր: էյալեթում կար 128 զեամեթ և 868 թիմար: Զինվորական ուժը 2600 հեծելազորի էր հասնում:

8. Թառապլուսի-Շամի (Տրիպոլի) էյալեքը. Սանջակները՝ Թառապլուս, Համա, Խումս, Սելմիյե և Զերլիյե: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը հավասար էր 8 բեռ ակչեի, իսկ միրլիվաններին՝ 200 հազարից մինչև 390 հազար ակչեի: էյալեթում կար 63 զեամեթ և 570 թիմար: Զինվորական ուժը ջեբելուններով միասին 1400 հեծելազորի էր հասնում:

9. Հալեպի էյալեքը. Սանջակները՝ Հալեպ, Ադանա, էքրադ, Քիլիս, Բիրեջիք, Ազիզ, Մաարե, Թուրքման, Ադադ, Միթիշ՝ Մեզիքի հետ: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 817 հազար, միրլիվաններին՝ 200 հազարից մինչև 500 հազար ակչե էր: էյալեթում կար 400 զեամեթ և 700 թիմար: Զինվորական ուժը ջեբելուններով միասին 2500 հեծելազորի էր հասնում:

10. Ռափայի էյալեքը. Փաշայի սանջակը Ուրֆան էր: Սանջակները՝ Ուրֆա (Ուհա, Եդեսիա), Զեմասե, Խաբուր, Դիրբեհե, Բենի-Րարիյե, Սերուշ, Անե: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 680 հազար, միրլիվաններին՝ 100 հազարից մինչև 280 հազար ակչե էր. էյալեթում 37 զեամեթ և 616 թիմար կար: Զինվորական ուժը ջեբելուններով միասին 1600 հեծելազորի էր հասնում:

11. Մուսուլի էյալեքը. Փաշայի սանջակը Մուսուլն էր: Սանջակները՝ Բաջվանեու, Թեքրիթ, էսքի-Մուսուլ, Հորեն, Բանե: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը գոյանում էր 680 հազար, միրլիվաններին 200 հազարից մինչև 220 հազար ակչեի խասերից. էյալեթում 274 զեամեթ և թիմար կար:

12. Բաղդադի էյալեքը. Սանջակները և «հյուլեումեթները»՝ Բաղդադ, Հեյե, Զենկի-Արադ, Զեվարեզ, Ռեմահիյե, Զենգուլե, Կաբադադ, Դերթենկ, Սեմավաթ, Բիյաթ, Դերեն, Դերալա, Վասեթ, Քերենդ, Թիմուր-Կափու, Կեզանեյի, Կիլան, Ելսայի, Ամադիյե: Բաղդադի բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 1.400.000 ակչե էր, իսկ նրա լիվանների մի քանիստ, թեև խասեր և ումերաներ կային, սակայն մեծ մասը սալյանեյի կարգով էին կառավարվում:

¹ Երուսաղեմը Թուրքերենով Կուստ-ի Շեքիք էր կոչվում:

13. Բասրայի էյալեթը. Սուլթան Սուլեյման-խանի ժամանակ
երբ Բաղդադը գրավվեց, Բասրայի էմիրը՝ Ռաշիդը հպատակու-
թյուն ցույց տվեց և էյալեթը նրան տրվեց՝ իբրև «հյուպոթեթ»,
բայց որոշ ժամանակ հետո պետության կողմից միրմիրաններ
նշանակվեցին իլթիզամի կարգով, որի եկամուտը հասնում էր 10
բեռ ակչեի:

14. Տրապիզոնի էյալեթը. Սանջակները՝ Տրապիզոն, Բաթում
և Քունիե: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը կազմված էր 744.850
ակչեի խասերից: Էյալեթում 56 զեամեթ և 498 թիմար կար: Զին-
վորական ուժը ջերելուններով միասին 1750 հեծելազորի էր հաս-
նում:

15. Էրզրումի էյալեթը¹. Սանջակները՝ Էրզրում, Կարահիսարի-
Շարքի, Քըղի (Կեղի), Խնուս, Վերին-Բասեն, Մանաղկերտ, Թեք-
ման, Կոզի-ջան (Ղուզուջան, Ընձուր), Իսփիր (Սպեր), Թորթում.
Ստորին Բասեն, Մամրվան: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 1.214
հազար, իսկ միրլիվաներին՝ 100 հազարից մինչև 320 հազար ակչե
էր: Էյալեթում կար 120 զեամեթ, 5195 թիմար: Զինվորական ուժը
ջերելուններով միասին 7.800 հեծելազորից էր կազմված:

16. Վանի էյալեթը. Սանջակները՝ Վան, Աղիլջեվադ (Արծկե),
Էրջիշ (Արճեշ), Մուշ (Տաբոն), Բաբկիրի (Բերկրի), Կարկար, Քե-
սանի (Կեծսն), Էսյարբերդ (Սպարկերտ), Աղաքես, Էքրադ, Բենիկո-
թուր (Կոտոր), Բայազեդի բերդը, Բերդա (Բերդակ), Օվաջիք: Բեյ-
լերբեյի տարեկան եկամուտը կազմված էր 1 միլիոն 32 հազար,
միրլիվաներին՝ 200 հազարից մինչև 420 հազար ակչեի խասերից:
Այս էյալեթում կար 199 զեամեթ և 916 թիմար:

17. Դիարբեքի էյալեթը. Փաշայի սանջակը Ամեդ (Ամիդ).
այսինքն Դիարբեքին էր: Սանջակները՝ Խարփուտ (Խարբերդ),
Արզնի, Սիվրիք, Նեսիբին (Մծբին), Հիսնքիֆ, Զմշկեզք (Զմշկա-
ծաք), Ասիրդ (Սղերդ), Մեֆարկին (Նփրկերտ), Ակչակաբա, Սև-
ջար, Խարուր, Սեֆման (Սաղման), Կոլեր (Խուլի), Մեհրան, Թեք-
ջիլ, Օթաք, Փերնեք, Զապակչուր (Ճապաղչուր) և Զերմիք (Զերմուկ):
Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը կազմված էր 1 միլիոն 200 հա-
զար, իսկ միրլիվաներին՝ 100 հազար ակչեից մինչև 500 հազար
ակչեի խասերից: Այս սանջակներից 8-ը գտնվում էին քուրդ բեյերի
իշխանության ներքո՝ «յուրթլուքի» և «ջաքլըքի» վարգով: Բացի
այդ, կային նաև 400-ից ավելի քուրդ աշիրեթների բեյեր, որոնք

¹ Արեմայան հայաստանի և հայաբնակ շրջանների վարչական միա-
վորների թուրքական անունների հետ, բոտ հնաբանություն, տալիս ենք
նաև հայկական-պատմական անունները (փակագծում):

միրյիվալի բնւորի նման թուղի գրողակի տեր չէին, այլ պարզապէս ղեւամեթի տերեր էին համարվում:

18. Կարսի էյալեքը. Սանջակները՝ Կարս, Խահջվան, Ջարուշատ (Ջարիշատ), Քեջվան (Կեշուան), Կաղըղման (Կաղղվան), Շորադայի (Շիրակի) հետ: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 820 հազար, միրյիվաներին 200 հազարից մինչև 400 հազար ակչե էր: էյալեթում կար 1200 թիմար և ղեւամեթ:

19. Ջրլուրի էյալեքը. Սանջակները՝ Ջրլուր, Սլթի (Ուղթի), Խերթուշ (Խերթվիս), Արդթուշ (Արտանուշ), Արդահան, Հաջրեք, Փոսխով (Փոցխով), Մախշել (Մաճախելի), Աջարա, Փենեք (Բանակ), Բերթըրք (Բերդադարաւկ), Լիվանե, Նըսֆի-Լիվանե, Շեվշատ (Շավշեթի): Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 925 հազար, միրյիվաներին՝ 200 հազար ակչեից մինչև 600 հազար ակչե էր: Բերթըրքը, Լեվանեն, Նըսֆի-Լեվանեն և Շեվշադը կառավարվում էին իբրև «յուրթլուք և օջաքլըք»: էյալեթում կար 97 ղեւամեթ և 559 թիմար: Զինվորական ուժը ջեբեկունների հետ միասին հասնում էր 1800 հեծելազորի:

Ասիական մասի վարչական միավորների շարքում պետք է հիշել նաև Արաբական թերակղզում՝ ա) Հիջազի Շերիֆությունը: Շերիֆ էին կոչվում նրանք, ովքեր, ըստ ավանդության, իսլամական կրոնի հիմնադիր Մուհամմեդ փեյգամբերի (մարգարե) ցեղից էին յերվում: Այսպես, Մեքքեի կառավարիչը կոչվում էր Մեքքեի շերիֆ: Մեքքեի և Մեդինեի իշխանությունները նույն հիմնոնքներով կոչվում էին շերիֆություններ: բ) Եմենի էյալեքը՝ 9 լիվաներով: Մի ժամանակ Ադենը առանձին բեյլերբեյություն էր վազմել: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ Արաբական թերակղզու այս մասերում, Հիշրեթի 1000 թվականից հետո (XVI դարի վերջերից), Օսմանյան պետության իշխանությունը անվանական թնուլթ ունեւոր, փաստորեն իշխում էին տեղական իմամները:

Օսմանյան Կայսրության Ասիական մասում հիշված էյալեթները շատ մեծ տերիտորիաներ էին ընդգրկում: Այդ էյալեթների մի քանիստ, գլխավորապես երկրի ծայրամասերում և կամ հեռավոր լեռնային շրջաններում, Օսմանյան Կայսրության վարչական իրավունքները յուրատեսակ ձև տւնեին: Այդ էյալեթների բազմաթիվ լիվաները, որոնք կոչվում էին «օջաքլըք», «Յուրթլուք և օջաքլըք» և «ճյուլումեք», որոշ իրավունքներ էին վայելում: Օսմանյան պատմագիրները և Ֆերիդուն-Բեյի նշումներից երևում է, որ վանի էյալեթի

¹ Թուզ էր կոչվում ձիու պոչի մոզերից պատրաստված հատուկ սլառվո նշանը:

հարվում, Դիարբեքի իր էյալեթի սահմաններում, քրդական շրջանները համարվում էին «հյուժումեթ», այսինքն կիսանկախ, ավտոնոմ շրջան: Օրինակ, Դիարբեքի իր էյալեթում հիշվում են հետևյալ «հյուժումեթները»՝ Ջիզիրե, էքիլ, Գենջ, Փալու, Հեզո: Իսկ իբրև «Յուրթլուք և օջաքլուք»՝ Սեղման, Կուլեբ, Փերթեբ, Ջապաքջուր Ջերմիք: Վանի էյալեթում ռաժարեցման ենթակա շեղող հյուժումեթները ըստ էվլիյա-Չելեբիի հետևյալներն էին՝ Հեքթարի-Բիթլիսի, Մահմուդիի և Փինյանեջի հյուժումեթները, որոնց մասին ուղեգիրը հաղորդում է խիստ հետաքրքիր տեղեկություններ: Հյուժումեթներ կային նաև Բաղդադի վիլայեթում:

Սրանք են Օսմանյան Կայսրության Ասիական մասի վարչական միավորները²:

III. Օսմանյան պետության Աֆրիկյան տերիտորիայում կային հետևյալ վարչական միավորները՝

ա) Հաբեշի (Հաբեշստանի) էյալեթը. որն իբրև միանվագ վճայ (սալյանե) տարեկան տալիս էր 11 բեռ և 80 հազար ալշե:

բ) Կայսերական Եգիպտոսի էյալեթը, որն ըստ Ֆերիդուն-Բեյի, բաժանվում էր 15 սալյանեի միավորի և մեկ լիվայի, իսկ ըստ Այնի-Ալի-էֆենդիի՝ 15 սանջակների: Տարեկան 487 քիսե սալյանե էր տալիս:

¹ *Տե՛ս* 171—188 ص 'جلد ٦'، *اوليا چلبی سيا حننامه سی*

Օսմանյան Կայսրության Ասիական մասի էյալեթների ցուցակներում մեր հիշած երկու աղբյուրների տվյալները քիչ են տարբերվում: Ֆերիդուն-Բեյը հիշում է նաև Շեհեր-Ջոբի էյալեթը (8 լիվաներով): Այնի-Ալի-էֆենդիի ցուցակում հիշված Զյուլկադերեյի էյալեթը Ֆերիդուն-Բեյի մոտ կոչվում է Մաբաշի էյալեթ:

Եբդուլի էյալեթի կազմում կան բազմաթիվ մեծ տարբերություններ: Էյալեթի լիվաների թվում Ֆերիդուն-Բեյը հիշում է նաև Բայազետի բերդը (որն Այնի-Ալիի ցուցակում Վանի էյալեթումն է հիշված) և Ալաշկերտի լիվան: Բասենը հիշվում է իբրև մեկ լիվա, առանց Վերին և Ստորին-Բասենի բաժանման:

Չելեբի էյալեթում Ֆերիդուն-Բեյի հիշած լիվաները թվով ավելի շատ են, որը բացատրվում է այդ էյալեթի սահմանների հարափոփոխ լինելովը: Ֆերիդուն-Բեյը հիշում է նաև Ալթուն-Կալայի, Ստորին Աջաբայի և Մեհերեբի լիվաները:

Կարսի էյալեթում Ֆերիդուն-Բեյը հիշվում է նաև Փոքր-Արդահանի և Բեուլեի լիվաները:

Վանի էյալեթում Ֆերիդուն-Բեյը հիշում է նաև Բիթլիսը՝ իբրև «հյուժումեթ», Հեքթարիի և Մոկսի լիվաները, Բերդայի, Աղաբեսի, Բենի-Կոթուլի լիվաները չկան Ֆերիդուն-Բեյի ցուցակում:

Դիարբեքի էյալեթում, Այնի-Ալի-էֆենդիի հիշած 19 լիվաները Ֆերիդուն-Բեյի ցուցակում հասել են 22 լիվայի:

դ) Արևմտյան Թաւաբլուսի. Թուճիսի և Ջեզայիւրի (Ալժիր) էյալեթները, որոնք կոչվում էին «Արևմտյան օջաքներ» (Ղարբ օջաքլարը): Սրանք ևս կիսաանկախ երկրներ էին:

Ինչպես նշել ենք, Թուրքիայի վարչական այս բաժանումը, հիմնականում վերաբերում է Հիջրեթի X դ. վերջին և XI դ. սկզբին (XVI դ. վերջին և XVII դ. սկզբին): Այդ բաժանումը հիմնական փոփոխությունների է ենթարկվել հատկապես հաջորդ դարերում, Օսմանյան Կայսրության անկման և քայքայման դարաշրջանում:

XVII դ. հետո Թուրքիայի վարչական բաժանման մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունների ուսումնասիրությունը դուրս է մնում մեր այս հոդվածի սահմանից:

А. Х. САФРАСЯН

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ДЕЛЕНИЕ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В XVII ВЕКЕ

Резюме

По материалам официальных турецких документов в статье рассматривается административное деление европейской, азиатской и африканской территорий обширной Османской империи XVII века; указывается, что наряду с основными административными единицами (эялет, лива или санджак) были и полунезависимые ханства, шерифства, хокуметы и т. д.

Тесно связанное с военно-феодальной структурой Османской империи административное деление было основано на земельной, налоговой и военной организациях. В этой связи в статье рассматриваются турецкие военно-феодальные институты (тимар, зеамет, хасс) и связанные с ними налоговые и военные обязанности.